

Ibn Sina on The Role of The Estimative Faculty in Action

Saeed Hassanzadeh¹, Mohammad Saeedi Mehr², Reza Akbari³

1. Ph.D, Candidate of Islamic Philosophy and Theology, Department of Philosophy and Logic, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: saeed.hassanzadeh@modares.ac.ir

2. Corresponding Author, Professor of Philosophy and Logic Department, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: saeedi@modares.ac.ir

3. Professor of Islamic Philosophy and Theology Department, Faculty of Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. E-mail: r.akbari@isu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
24, January, 2023

Accepted:
24, January, 2023

In Revised Form:
17, February, 2024

Published Online:
10, March, 2024

Abstract

From Ibn Sina's point of view, the estimative faculty is one of the most important cognitive principles of action. The prior perception of action, the use of composite imagination for action, the emergence of desire and anger through the perception of profit and harm, helping practical intellect, creating some psychological qualities such as fear or hope, producing false statements, influencing outside the body and mediating between physical states and action are among the functions of this faculty. This faculty needs to be accompanied by other cognitive faculties to have its functions. Due to its association with intellect, human estimation has achieved another function such as dogmatic judgment and making universal propositions. Similarity, experience, needs of other faculties, and the merciful inspirations of God are among the ways through which estimation reaches its perceptions without the help of intellect. In most cases, estimation perceives benefits and harms without judgment but with conceptual perception. Ibn Sina's statements about image eliciting propositions and the passivity of the soul from imaginations prove this claim. Despite Ibn Sina's attention to various dimensions of estimation and its role in action, his thought is incoherent and ambiguous in some cases. For instance, attributing universal perception to estimation in some cases and the impossibility of explaining some functions of estimation.

Keywords: Estimation, Estimative Faculty, Action,, Ibn Sina

Cite this article: Hassanzadeh, S., Saeedi Merh, M., Akbari,R., (2023-2024). Ibn Sina on The Role of The Estimative Faculty in Action: FALSAFEH, No. 2, Vol. 21, Autumn-Winter-2023 -2024- Serial No. 41, (37-60).

[DOI:10.22059/jop.2023.353592.1006767](https://doi.org/10.22059/jop.2023.353592.1006767)

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

Among the principles of action, the estimative faculty can be considered the most important principle of action. In Ibn Sina's view, this faculty is the principle of most animal actions, and special human actions are also performed with the participation of this faculty. In this article, with a comprehensive look at Ibn Sina's diverse works, after introducing the estimative faculty in Ibn Sina's thought, we try to present a coherent picture of the role of estimation in action, and at the end, we point out the ambiguities and incoherences of his thought in this issue.

In Ibn Sina's view, the estimative faculty is a material faculty that is located in the whole brain, especially in the middle of it. This faculty can perceive particular imperceptible meanings such as particular fear, particular harm, particular enmity, and particular love. It also can perceive perceptible meanings without the activity of sensory perceptive faculties; For example, the estimative faculty can consider honey that has been seen before to be sweet. Although the estimation of humans and animals are material and similar in the mentioned characteristics, human estimation has acquired new properties due to its association with intellect.

Ibn Sina introduces estimation as one of the perceptual principles of action. This faculty imagines the action before doing it. Then, through the perception of action's benefits or harms, appetite or anger is aroused by appetitive faculty or irascible faculty. Estimation can be perceived through the merciful inspirations of God, a way similar to experience, similarity, the need for physical faculties, and the use of universal meanings, and based on that, an action can be considered a beneficial or harmful action, and desire or anger can be formed accordingly.

According to Ibn Sina's statements about the perception of the estimative faculty, particular perception of harm or benefit by estimation does not need to be a judgment, but estimation can find something beneficial or harmful through conceptual perception. This perception is completely similar to sensory perception. Just as we see grass as green before we have the judgment that "the grass is green", the estimation of the sheep finds the wolf harmful without having the judgment that "the wolf is harmful"

Ibn Sina's point of view about the image-eliciting propositions and the discipline of poetics, his interpretations of the perception of estimation as the principle of action, his interpretations of the behavior of animals, and a reason from the author are proofs of the possibility of the conceptual perception of the estimative faculty and the formation of desire or anger as a result. It seems that estimation perception in animals is only conceptual, and in humans, in addition to conceptual perception, judgment is possible.

Another role of estimation as the perceptual principle of the action is using the imaginative faculty. The estimation uses this faculty for its perceptions and the perceptions of the practical intellect. Estimation in humans can produce constant false statements. These false propositions that are in the field of immaterial affairs can be dogmatic. In addition, estimation can be the source of some emotional qualities and these emotional qualities are effective in action. For example, emotional qualities such as hope, despair, desire, fear, etc. are caused by estimation. Estimation with its specific pleasures can also play a role in action to the extent that some diseases that have a great impact on human action are caused by incorrect pleasures of estimation.

Estimation can mediate the effect of physical states and diseases on the action and its principles. Some diseases, such as melancholia, change the state of the brain and its pneuma, causing a change or creating belief and thought in humans. In general, whatever affects the state of the brain, especially in the middle, can affect the activity of estimation and consequently on the action. Bad ideas, unreasonable fears, perception of non-existent forms and meanings, such as perceiving oneself as a king, wild animal, devil, jinn, and tools, speaking what is not proper, considering good what is not good, hope for what should not be hoped for, and like them, are among the effects of diseases and physical condition that play a role in action due to estimation.

The estimative faculty can make a person capable of influencing the outside of his body directly. By strengthening the estimation and will, man can extend the scope of his actions beyond his body and influence things outside his body. Ibn Sina considers a type of witchcraft, unusual actions, and sore eyes as such. Estimation, in all its effects and roles, needs to be accompanied by other perceptive faculties and especially imaginative faculty.

Although Ibn Sina's thought about estimation and its place in action has important points, this theory is ambiguous in some topics. One of the main ambiguities of this theory is the difference between the estimation accompanied by intellect and the estimation not accompanied by intellect. On the other hand, Ibn Sina emphasizes that the estimation is particular and material, even in humans, and on the other hand, he attributes the perceptions of universal propositions such as "everything that exists is sensible" to this faculty. According to Ibn Sina, general concepts are abstract and cannot be perceived by material faculties. The particularity and materiality of estimation are not compatible with the perception of general concepts. Moreover, if this faculty has general perceptions, what is the need for practical intellect as another faculty?

Ibn Sina's theory is also ambiguous in how to obtain perceptions of estimation. Ibn Sina considered a way similar to experience, and not experience itself, and also similarity as two ways to achieve estimation perceptions. Ibn Sina has stated that these two actions occur without the accompaniment of intellect. The ambiguity of this part of Ibn Sina's theory is here, is it possible to understand similarity and also experience without general and rational perception?

The fact that the perception of estimation can be conceptual and desire can be formed by just conceptual perception is only inconsistent with a phrase in *Kitāb fī n-nafs 'alā sunnat al-iḥtiṣār*. In this article referring to some manuscripts of this treatise and also paying attention to other points, we try to fix this inconsistency.

جایگاه واهمه در عمل از منظر ابن سینا

سعید حسن زاده^۱، محمد سعیدی مهر^۲✉، رضا اکبری^۳

saeed.hassazadeh@modares.ac.ir

saeedi@modares.ac.ir

r.akbari@isu.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری گروه حکمت، فلسفه و منطق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه حکمت، فلسفه و منطق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران. رایانامه:

۳. استاد گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۱۱/۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۸/۲۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۲۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۲۰

واژه‌های کلیدی:

وهم، واهمه، عمل، ابن سینا.

از منظر ابن سینا، قوه واهمه یکی از مهم‌ترین مبادی عمل است. این قوه مبدأ ادراکی عمل است. ادراک پیشین عمل، به‌کارگیری متصرفه برای تصور عمل، تحریک شوق شهوی و غضبی از طریق ادراک جزئی و تصویری نفع و ضرر، یاری‌رسانی به عقل عملی، پدیدآوردن برخی از کیفیات نفسانی مانند ترس یا آرزو، تولید گزاره‌های کاذب، تأثیر در خارج از بدن و واسطه‌گری بین وضعیت‌های بدنی و عمل از جمله کارکردهای این قوه است. این قوه برای کارکرد خود به همراهی سایر قوای ادراکی نیازمند است. واهمه انسان به دلیل همراهی با عقل، به کارکرد دیگری مانند اذعانات جزمی و ساخت برخی از گزاره‌های کلی دست یافته است. تشابه، تجربه، نیاز قوا و الهامات رحمانی الهی از جمله راه‌هایی است که از آن طریق، واهمه بدون کمک عقل به ادراکات خود دست می‌یابد. واهمه در اکثر موارد، بدون تصدیق و بلکه با ادراک تصویری نفع و ضرر را ادراک می‌کند. تصریحات ابن سینا درباره گزاره‌های مخیله و انفعال نفس از تخیلات بدون تصدیق این مدعا را اثبات می‌کند. علی‌رغم ابعاد مختلف اندیشه ابن سینا درباره وهم و جایگاه آن در عمل، اندیشه او دارای تعارضات و ابهاماتی است؛ مانند استناد ادراک کلی به قوه واهمه مادی در برخی موارد و عدم امکان تبیین بعضی کارکردهای وهم.

۱. مقدمه

بحث فلسفی درباره عمل یکی از مباحثی که امروزه بیش از گذشته مورد توجه قرار گرفته است. در میان مباحث فلسفی مربوط به عمل، بحث مبادی عمل از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در اندیشه فلاسفه مسلمان، قوای ادراکی از جمله مبادی عمل به حساب می‌آید. از میان قوای ادراکی مبدأ عمل، قوه واهمه از اهمیتی خاص برخوردار است. در این مقاله می‌خواهیم سبب اهمیت این قوه و جایگاه آن را در عمل از منظر ابن‌سینا بررسی کنیم.

ابن‌سینا برخلاف ارسطو که سخنی از قوه واهمه به میان نیاورده است، (Black, 2010: 219) این قوه را قوه بسیار مهمی در ادراک و عمل انسان و حیوان می‌داند. او تصریح می‌کند این قوه در حیوانات رئیس سایر قوا است و اکثر افعال حیوانی از آن صادر می‌گردد^(۱) (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۹). افعال اختصاصی انسان نیز با مشارکت این قوه انجام می‌شود (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ الف: ۲۴۱). از منظر ابن‌سینا، انسان و حیوان معانی غیر محسوس جزئی همچون دشمنی، بدی و منافرت را درک می‌کنند. همچنین آنها می‌توانند معانی محسوس جزئی همچون شیرینی عسل را بدون چشیدن درک کنند. هرچند دسته اخیر از معانی جزئی در امور محسوس تحقق دارند، اما از طریق حس درک نشده‌اند. نفس حیوانی این امور را توسط وهم ادراک می‌کند. وهم در تمام مغز و به خصوص در وسط مغز قرار دارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۳۳۹) این قوه توسط برخی تخیل نیز نامیده شده است (ابن‌سینا، ۱۴۰۵: ۱۰۲-۱۰۳) و ابن‌سینا این احتمال را داده است که متخیله، مفکره و متذکره همان واهمه باشند^(۲) (ابن‌سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۵۰).

این قوه، علاوه بر ادراک معانی غیر محسوس، در زمانی که ادراک حسی وجود ندارد، درباره محسوسات حکم حسی صادر می‌کند. به‌عنوان مثال، هنگامی که مایع غلیظ و زردی دیده می‌شود حکم می‌کند که آن شیء عسل و شیرین است. شیرینی که امری محسوس است، در هنگام این حکم حس نشده و وهم به آن حکم نموده است، حکمی که می‌تواند غلط باشد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۸-۲۱۹).

ابن‌سینا در آثار خود بین دو گونه وهم تفاوت می‌گذارد. وهم گاهی همراه با عقل و نطق است، مانند وهم انسان و گاهی بدون مصاحبت نطق است؛ مانند وهم سایر حیوانات. ابن‌سینا وهم انسان را وهم مزین به نطق نامیده است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۴۱). او باور دارد قوای ادراکی انسان به دلیل مجاورت با نطق، با قوای حیوانات تفاوت پیدا کرده و گویا قوای باطنی نطقی شده است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۳۸-۲۳۹). از این رو، وهم علی‌رغم داشتن کارکرد اصلی یکسان در انسان و سایر حیوانات (ادراک معانی جزئی)، در برخی جهات دیگر بین انسان و حیوان متفاوت است.

ابن‌سینا در آثار خود به مناسبت‌های متفاوت از واهمه و تأثیر آن در عمل سخن گفته است. او در آثار منطقی، طبی، طبیعی و فلسفی خود به این مسئله پرداخته است. برخی از عبارات او

درباره واهمه و نقش آن در عمل ناسازگار به نظر می‌رسد. از این رو شایسته است با در نظر گرفتن همه آثار او نقش واهمه در عمل بررسی و دیدگاه او به صورت منسجم ارائه شود.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی در مورد دیدگاه ابن‌سینا درباره مبادی عمل و به‌خصوص قوه واهمه انجام شده است؛ اما بررسی آنها روشن می‌سازد که پژوهشی مستقل درباره اندیشه ابن‌سینا درباره نقش این قوه در عمل و مسائل مربوط، در میان آنها دیده نمی‌شود.

کتاب *Science of the Soul in Ibn Sīnā's Pointers and Reminders* کی از آثاری است که می‌تواند به عنوان پیشینه پژوهش حاضر محسوب شود. کتاب مذکور که با تمرکز بر نط ۷ تا ۱۰ اشارات تدوین شده است به دنبال بررسی این مسئله است که آیا نظام فلسفی ابن‌سینا یک نظام عرفانی/صوفیانه است یا خیر؟ از این رو بخش عمده این اثر به مسائل مربوط به نفس اختصاص پیدا کرده است که در ضمن این مباحث به چیستی قوه واهمه، مکان، مدرکات، لذات، تربیت و نقش واهمه در اموری مانند چشم زخم اشاره شده است (Rapoport, 2023).

مقاله جستاری درباره قوه واهمه از منظر ابن‌سینا با ارائه نگاهی جامع از قوای ادراکی، به معرفی قوه واهمه می‌پردازد. در این مقاله با اشاره‌ای به مبدأیت قوه واهمه برای عمل حیوان و انسان تأکید شده است که واهمه از طریق تصدیق به فایده مبدأ فعل قرار می‌گیرد. همچنین در این مقاله تنها سه مسیر برای دستیابی واهمه به ادراک معرفی شده است (عمادزاده، ۱۴۰۰).

مقاله *The Avicennan "aestimatio (al-wahm)" in Fakhr al-Dīn al-Rāzī's Theory of Talismanic Action at a Distance* با معرفی قوه واهمه از منظر ابن‌سینا و تأثیرپذیری فخر رازی از او به تبیین فخر رازی از سحر و طلسم با استفاده از این قوه می‌پردازد (Noble, 2017). حسین پژوهنده و همکاران در مقاله خود به مقایسه اندیشه ابن‌سینا و ملاصدرا درباره ابعاد هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی قوه واهمه پرداخته‌اند (پژوهنده نجف‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۶). مقاله رویکرد تحلیلی-انتقادی به آرای ابن‌سینا در باب قوه وهم (صیدی و همکاران، ۱۳۹۳) به بررسی ادله اثبات وهم به‌عنوان قوه‌ای مادی و مستقل از عقل می‌پردازد و اندیشه ابن‌سینا را مورد انتقاد قرار می‌دهد. باید بدانیم که در این مقاله، جایگاه وهم در عمل به‌عنوان یک مسئله مستقل بررسی نشده است.

در مقاله نظریه عمل ابن‌سینا (ذاکری، ۱۳۹۰) پس از بیان مقدماتی به بررسی مبادی عمل از منظر بوعلی پرداخته شده است. در این مقاله ابتدا قوای فاعله، سپس قوای شوقیه و در نهایت مبادی ادراکی عمل از نگاه ابن‌سینا مورد مطالعه قرار گرفته است. در این مقاله، کارکرد قوای ادراکی در انجام عمل، ادراک لذت یا ألم و منافرت یا ملائمت چیزی با نفس دانسته شده است. در این مقاله، برای روشن شدن این کارکرد، ابتدا کارکرد هر یک از قوای ادراکی باطنی به‌صورت

مطلق مشخص شده و سپس به نقش آن در عمل پرداخته شده است. هرچند بخش عمده مقاله مذکور به مبادی ادراکی اختصاص دارد، مباحثی مانند تفاوت وهم مزین به نطق و وهم غیر مزین به نطق، عدم ضرورت وجود تصدیق در مبادی عمل، چگونگی حکم واهمه، چگونگی حصول ادراکات وهمی، وهمیات، استناد ادراک کلی به واهمه و ابهامات اندیشه ابن‌سینا درباره واهمه بیان نشده‌اند.

در مقاله قوه واهمه و نسبت آن با سایر قوای نفس با تأکید بر آرای ابن‌سینا (شاملی و حداد، ۱۳۹۰) این مسئله بررسی شده است که آیا قوه واهمه یک قوه مستقل است و آیا این قوه تأثیر و تأثرات متقابل دارد. نویسندگان ادراکات و احکام جزئی واهمه را واکاوی کرده‌اند. از عبارات مقاله به دست می‌آید که نویسندگان احکام واهمه را تصدیقی می‌دانند. همچنین، نویسندگان به اختصار به نقش تحریکی واهمه برای سایر قوا اشاره کرده و عمده مباحث در این حوزه را مستند به آثار شیخ اشراق و ملاصدرا کرده‌اند (شاملی و حداد، ۱۳۹۰: ۲۴-۲۷).

در مقاله Estimation (Wahm) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions تلاش شده است ابعاد مختلف اندیشه ابن‌سینا درباره واهمه بررسی شود. در این مقاله با مرور تصویر رایج از واهمه، به بررسی و ارزیابی انتقادهای غزالی و ابن رشد پرداخته شده است. همچنین به معرفی گزاره‌های وهمی، تعارضات عقل و وهم، رابطه واهمه با متخیله، نقش واهمه در علوم و طبقه بندی آنها، نقش واهمه در خودآگاهی و قضاوت‌های اخلاقی پرداخته شده است. در این پژوهش به اختصار به مبدایت واهمه برای عمل اشاره شده و واهمه در حیوان و انسان دارای تصدیق قطعی دانسته شده است (Black, 2010).

مقاله قدیمی Wahm in Arabic and its Cognates به بررسی معنای وهم و مشتقات آن در عربی پرداخته است. در این مقاله به معنای وهم در منطق و فلسفه نیز پرداخته شده است. در این اثر نه تنها اندیشه ابن‌سینا محوریت ندارد بلکه به ندرت به او اشاره شده است (MacDonald, 1922). مرور آثار و پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که تاکنون آثار فراوان و متعددی درباره واهمه از منظر ابن‌سینا تدوین شده است. وجه مشترک همه این آثار معرفی قوه واهمه و مدرکات آن (معانی جزئی) است. در میان این آثار به ندرت به تأثیرات این قوه در عمل پرداخته شده و تنها به اشاره به مبدأ بودن برای عمل اکتفا شده است. علاوه بر این، در اکثر این پژوهش‌ها ادراک واهمه، ادراکی تصدیقی دانسته شده که بین انسان و حیوان مشترک است و این ادراک تصدیقی مبدأ عمل قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر به مسئله نقش واهمه در عمل می‌پردازد. در این پژوهش مسائلی مانند ادراک تصویری واهمه، مبدأ بودن ادراک تصویری واهمه برای کنش، تأثیرپذیری واهمه از وضعیت بدنی و راه‌های بیشتری برای کسب ادراکات وهمی از جمله مسائل خاصی است که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود و در هیچ‌یک از پژوهش‌های مشابه یافت نشد.

اموری مانند لذات قوه واهمه، گزاره‌های وهمی و برخی از راه‌های کسب ادراکات وهمی از جمله مباحثی است که در برخی از پژوهش‌ها از جهاتی به آنها پرداخته شده است که در پژوهش حاضر این مسائل از جهت تأثیر در عمل بررسی می‌شوند.

۳. واهمه به عنوان مبدأ ادراکی عمل

ابن‌سینا واهمه را از جمله مبادی ادراکی می‌داند (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۴). از این رو شایسته است بررسی شود واهمه چگونه مبدأ ادراکی عمل است و به بیان دیگر ادراکات واهمه چگونه مبدأ عمل قرار می‌گیرد. با مطالعه آثار و عبارت ابن‌سینا به دست می‌آید ادراکات واهمه به شیوه‌های گوناگونی در انجام عمل اثرگذار است. برای روشن شدن تأثیرات واهمه در عمل، به اختصار فرایند انجام عمل از منظر ابن‌سینا معرفی می‌شود.

در نگاه ابن‌سینا، قوه متصرفه صورت عمل را بر اساس غرض یا عوامل دیگر به ذهن انسان می‌آورد. این قوه ممکن است صورتی که در خیال یا ذاکره ذخیره شده است را بدون دخل و تصرف بیاورد و ممکن است صورت جدیدی بسازد. همچنین ممکن است صورت به ذهن آمده، مستقیم از خارج توسط حس مشترک یا وهم درک شده باشد و از مخزن مدرکات نیامده باشد. پس از تصور صورت عمل سه حالت ممکن است رخ دهد. ۱. قوه واهمه آن عمل یا نتیجه آن را مفید و ملائم یا مضر و منافر درک کند و یا ۲. عقل عملی حکم به حسن و شایستگی انجام آن عمل کند و یا ۳. خیال به دلیل انس و الفت با آن عمل یا نتیجه آن عمل، بدان شوق پیدا کند. با ادراک عقل عملی و یا شوق خیال (حالت دوم و سوم) قوه نزوعیه اجماع می‌کند و با اجماع، قوای فاعله حرکت را انجام می‌دهند. با ادراک قوه واهمه (حالت اول)، قوه شهوانی یا غضبی شوق به جذب یا دفع پیدا می‌کنند و بر اساس این شوق، اجماع بر انجام آن عمل شکل می‌گیرد و سپس قوای فاعله حرکت را ایجاد می‌کنند^(۳) (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۲-۲۵۳؛ ۱۴۰۱: ۱۰).

۱-۳. تصور عمل قبل از انجام آن

اولین نقش واهمه در عمل، تصور عمل پیش از انجام آن است. از نظر ابن‌سینا انجام عمل جزئی، متوقف بر ادراک جزئی آن عمل است (ابن‌سینا، ۱۴۰۱: ۴۲۳-۴۲۴). اگر عمل از سنخ محسوسات مشترک باشد توسط حس مشترک و یا توسط حس مشترک و وهم ادراک می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۰۸-۲۰۹) و اگر از سنخ معانی غیر محسوس دانسته شود، واهمه مدرک آن است؛ بنابراین واهمه در ادراک پیشین خود عمل نقش دارد.

۲-۳. نقش‌آفرینی در تحقق شوق از طریق ادراک جزئی نفع و ضرر

کارکرد دیگر وهم نقش‌آفرینی در تحقق شوق است. ادراکات واهمه سبب بخشی از شوق‌های انسان و حیوان است. از منظر ابن‌سینا وقوع شوق متوقف بر توهم امر مشتاق‌الیه است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۴). پس از ادراک لذت یا نفع و یا ادراک الم یا ضرر یک شیء توسط واهمه، شوق

شهوانی و یا غضبی شکل می‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۱: ۱۰) انتخاب یک عمل از میان عمل‌های تصور شده نیز از این طریق رخ می‌دهد.

۱-۲-۳. راه‌های دستیابی به ادراک جزئی توسط واهمه

ابن‌سینا حداقل پنج راه برای دستیابی به ادراکات وهمی برشمرده است. واهمه از این پنج راه، یک شیء را نافع یا مضر تصور می‌کند و سبب شکل‌گیری شوق شهوی یا غضبی می‌گردد. او سه طریق اول را در نفس شفا و در کنار یکدیگر بیان کرده و به شیوه‌های دیگر به صورت پراکنده اشاره نموده است:

۱. الهامات رحمانی الهی. یکی از راه‌هایی که وهم از آن به معانی جزئی می‌رسد الهامات رحمانی الهی است. از منظر ابن‌سینا بین نفوس و مبادی آنها دو گونه مناسبات وجود دارد. یک دسته از آنها گاهی اوقات اتفاق می‌افتد و گاهی اتفاق نمی‌افتد. استکمال عقل و خواطر صواب از این دسته‌اند. در مقابل، برخی از مناسبات دائمی‌اند و منقطع نمی‌شوند. الهامات الهی که منجر به غریزه می‌گردد از این دسته مناسبات می‌باشند. گرفتن سینه توسط کودک در اولین لحظات تولد، گرفتن دست از جایی در هنگام افتادن کودک، بسته‌شدن پلک چشم کودک هنگام مواجهه با اموری که به سمت چشم او می‌آیند از این دسته امور هستند که گویا غریزی است و کودک در آنها اختیاری ندارد. از منظر ابن‌سینا، وهم با استفاده از این الهامات معانی مضر و نافع را در محسوسات ادراک می‌کند. باید توجه داشت که از منظر ابن‌سینا، لزومی ندارد آنچه الهام شده است خود معانی باشد بلکه معانی از الهامات و غرایز به دست می‌آید. به‌عنوان مثال گوسفند بدون اینکه قبلاً گرگی را دیده باشد از او می‌ترسد و به سبب ترس، مضر بودن گرگ را ادراک می‌کند. عبارت ابن‌سینا درباره ادراک این معانی بر اساس الهامات این‌چنین است: «و هذه الإلهامات يقف بها الوهم على المعانی المخالطة للمحسوسات فيما يضر و ينفع»

۲. شبه تجربه. شیوه دیگری که وهم به معانی جزئی دست پیدا می‌کند طریقی مانند تجربه است. هنگامی که حیوان به لذت یا الم و یا نافع حسی یا مضر حسی رسیده باشد، این معانی همراه با صورت حسی ادراک شده است و همراه با آن و نسبت بین آنها ذخیره می‌شود. اگر در زمانی دیگر، آن صورت حسی از خارج ادراک شود، قوه متخیله آن معنا و نسبت بین آن معنا و صورت حسی را عرضه می‌کند و وهم همه را با هم ادراک می‌کند. از این‌رو، هنگامی که سگ‌ها سنگ یا چوب در دست انسان می‌بینند می‌ترسند چراکه در زمان گذشته توسط سنگ و چوب از انسان‌ها آسیب‌دیده‌اند.

۳. شباهت. گونه دیگری که وهم به معانی جزئی می‌رسد استفاده از شباهت است. گاهی اوقات یک صورت محسوس در بعضی محسوسات همراه یک معنای وهمی است. این صورت محسوس فقط گاهی همراه آن معنای وهمی است و همیشه چنین نیست. قوه واهمه با یک‌بار ادراک آن

معنای وهمی همراه آن صورت محسوس، در شرایط دیگری که آن صورت محسوس وجود داشته باشد آن معنا را ادراک می‌کند، هرچند که ممکن است در واقع آن معنا همراه صورت محسوس نباشد. به‌عنوان مثال، زهره‌دان زرد است و معنای اشمئزاز همراه آن است. ممکن است وهم معنای اشمئزاز را همراه با عسل نیز ادراک کند به دلیل وجود رنگ زرد در عسل. به بیان دیگر، رنگ زرد آن صورت محسوسی هست که گاهی یک معنای وهمی (اشمئزاز و پلیدی) همراه آن است و گاهی همراه آن نیست (مثلاً در عسل یا در گل زرد). وهم این خاصیت را دارد که آن معنا را در همه صورت‌های محسوسی که مشابه‌اند درک کند هرچند در واقع آن معنا وجود نداشته باشد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۳۹-۲۴۱).

۴. کشش قوای بدنی. از نظر ابن‌سینا قوای بدنی بر اساس نیازها و آلام خود کشش‌هایی را ایجاد می‌کند که این کشش‌ها و انبعاثها در قوه واهمه تأثیر می‌گذارد و قوه واهمه را به سمت آن امور می‌برد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۴). به نظر می‌رسد این روش شمول دارد و هرگونه لذت یا الم بالفعل را در بر می‌گیرد. به بیان دیگر لذت و الم بالفعل هر یک از حواس و قوا سبب می‌شود که واهمه عامل لذت و الم را مفید یا مضر ادراک کند.

۵. استفاده از معانی کلی: یکی دیگر از راه‌های رسیدن به معانی جزئی در انسان، استفاده از عقل و معانی کلی است (ابن‌سینا، ۱۴۰۱: ۴۲۷). روشن است که در طرق دیگر نیازی به استفاده از عقل نیست. افزون بر این ابن‌سینا درباره سه روش اول تصریح نموده که واهمه بدون همراهی عقل به این معانی می‌رسد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۳۹).

۲-۳. تصویری بودن ادراک نفع و ضرر در افعال حیوانی

با توجه به مجموع آثار و عبارات ابن‌سینا به نظر می‌رسد ادراک نفع یا ضرر یک شیء توسط وهم، ضرورتی ندارد از طریق تصدیق باشد بلکه در حیوانات (موجودات دارای وهم غیر مزین به نطق) تنها به گونه تصویری است. در این صورت، وهم، یک شیء را مفید یا مضر و یا لذیذ یا مؤلم به نحو اضافه وصفی تصور می‌کند. به‌عنوان مثال، در ادراک ضرر گرگ توسط گوسفند، گوسفند به این گزاره که «این گرگ مضر است» حکم نمی‌کند بلکه گرگ را مضر تصور می‌کند همان‌گونه که ما در ادراک حسی یک جسم رنگی، رنگ و ابعاد آن را همراه جسم تصور می‌کنیم. پس از این تصور توسط وهم، شوق شکل می‌گیرد.

برای اثبات این مدعا ابتدا به عبارات ابن‌سینا استناد می‌شود. ابن‌سینا در برخی عبارات خود تصریح می‌کند که در بعضی حالات با صرف تصور و بدون تصدیق شوق پدید می‌آید. سپس بر اساس عبارات دیگری از ابن‌سینا نشان داده می‌شود که از منظر او وهم نیز این‌گونه است. پس از آن تلاش می‌شود این مدعا با استدلالی دیگر نیز اثبات شود. این استدلال مبتنی بر این باور

است که حیوانات نمی‌تواند به گزاره‌هایی که موضوع و محمول آنها متفاوت است تصدیق داشته باشند.

شیخ رئیس در عبارات مختلف خود و به‌خصوص در هنگام معرفی گزاره‌های مخیله و صنعت شعر، بیان کرده است که برخی از گرایش‌ها مانند شوق و نفرت، بدون تصدیق و یا حتی با تصدیق به خلاف پدید می‌آیند. در رساله الادویة القلییة آمده است امور مربوط به خیال در باب خواستن و نخواستن مبنی بر محاکات است و نه حقیقت. به‌عنوان مثال، اگر عسل یا سایر غذاهای پاک و خوشایند شبیه اجسام پلید باشند، انسان نسبت به آنها کراهت پیدا می‌کند، هرچند به این شباهت تصدیق نداشته باشد (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۲۴۱-۲۴۲). همچنین ابن سینا در برهان شفا بیان کرده است که در قیاس شعری، تصدیق رخ نمی‌دهد بلکه قیاس شعری سبب تخیلی می‌شود که آن تخیل از طریق محاکات امور زیبا یا زشت، نفس را به سمت انقباض (دلگیری) و انبساط (سرور و خوشحالی) به حرکت درمی‌آورد (ابن سینا، ۱۴۰۵ ج: ۵۱-۵۲). ابن سینا در عیون الحکمة گفته است قیاس‌های شعری موجب تصدیق نمی‌شود ولی طبع را به سمت یک امری متمایل می‌کند و یا از آن امر ملول می‌نماید (ابن سینا، ۱۹۸۰: ۱۳-۱۴).

ابن سینا در منطق دانشنامه علائی آورده است: «و اما مخیلات آن مقدماتی‌اند که نفس را بجنباند تا بر چیزی حرص آرد، یا از چیزی نفرت گیرد و باشد که نفس داند که دروغ‌اند چنان‌که کسی گوید کسی را که این چیز که تو همی خوری صفرای برآوردست و آن چیز انگبین بود هرچند که داند که دروغست طبع نفرت گیرد و نخواهد» (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۱۲۷-۱۲۸) از نظر فخر رازی در شرح عیون الحکمة، قیاس شعری موجب تخیلی می‌شود که آن تخیل قائم‌مقام تصدیق و ترغیب است (الرازی، ۱/۱۳۷۳: ۲۵۴)؛ بنابراین عبارات، تخیل یک شیء به‌صورت لذیذ یا مضر شوق شکل می‌گیرد و در شکل‌گیری این‌گونه شوق، تصدیق نقشی ندارد.

ابن سینا در نفس شفا حکم وهم را به شیوه برانگیخته شدن تخیلی دانسته است و برای آن مثالی ذکر کرده است. از نظر او، حکم وهم مانند ادراک پلیدی و کراهتی است که نسبت به عسل هنگام شباهت آن با گل مُرار برای انسان عارض می‌شود (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۲۳۸-۲۳۹). او در اثری دیگر، «المتخیل او المظنون نافعاً و المتخیل ضاراً او غیر ملائم» را سبب شکل‌گیری شوق شهوانی یا غضبی دانسته است (ابن سینا، ۱۹۸۰: ۳۹-۴۰). تعبیر ابن سینا در نفس شفا درباره برانگیخته شدن شهوت و غضب از ادراک وهمی بدین صورت است: «... تبعث علی تحریک تقرب به من الأشياء المتخیلة ضروریة أو نافعاً طلباً للذة... و... تبعث علی تحریک تدفع به الشیء المتخیل ضاراً أو مفسداً طلباً للغلبة» (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۵۵) در جایی دیگر از این اثر آمده است: «...تبعث مشتاقه إلى اللذیذ و المتخیل نافعاً... و... تبعث مشتاقه إلى الغلبة و إلى المتخیل منافیاً»

«...» (ابن سینا، ۱۳۹۵، ۲۵۲). بر اساس این عبارات، تخیل یک شیء به گونه نافع یا منافی سبب شکل دیگری شوق شهوانی و یا غضبی است و نیازی به تصدیق به نفع یا ضرر آن وجود ندارد. باید توجه داشت که مراد از تخیل در عبارات فوق، ادراک قوه واهمه است. در نگاه ابن سینا قوه متخیله مدرک نیست (طوسی، ۲/۱۴۰۳: ۳۳۲) این قوه در صورتی که توسط واهمه به کار گرفته شود به این نام نامیده می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۰ الف: ۲۴۰). واهمه به واسطه این قوه صورت‌ها و معانی ذخیره شده را احضار و ادراک می‌کند (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۳ و ۲۳۲). از این رو، ادراک واهمه که از طریق احضار صورت‌ها توسط متخلیه شکل گرفته است، تخیل نامیده می‌شود. با توجه به عبارات ابن سینا درباره ادراک نفع و ضرر توسط وهم و همچنین عبارات او درباره تأثیر تخیل در شوق و نفرت، روشن می‌شود که ادراک نفع و ضرر توسط وهم به صورت تخیلی است، یعنی یک شیء خاص همراه با نفع یا ضرر تصور می‌شود و تصور این ترکیب وصفی، بدون هیچ‌گونه تصدیق و یا حتی با تصدیق به عدم وجود نسبت بین آنها، می‌تواند موجب شوق یا نفرت شود.

علاوه بر این، ابن سینا رفتاری را به عنوان نمونه ذکر می‌کند که ناشی از رأی و باور نیست. از نظر ابن سینا، خورده نشدن مربی یک شیر تربیت شده و یا فرزند شیر، به سبب باور یا اعتقادی نزد شیر نیست بلکه یک هیئت نفسانی عامل این امر است. عاملی که سبب می‌شود یک شیر مربی یا فرزند خود را نخورد، این است که هر حیوانی وجود و بقای چیزی را که برای او لذیذ است ترجیح می‌دهد و وجود مربی و فرزند برای شیر نافع و لذیذ است. ابن سینا این ویژگی‌های نفسانی را جبلی، از الهام الهی و بدون اعتقاد می‌داند. از منظر او، محبت هر حیوان به فرزند یا مربی خود بدون پشتوانه اعتقادی و به نحو تخیل است، به گونه تخیلی که برخی انسان‌ها نسبت به یک شیء لذیذ یا نافع و نفرتی که نسبت به شیء مورد تنفر دارند (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۲۶۴). با توجه به این بیان ابن سینا، نفرت یا شوق به یک شیء لزومی ندارد به سبب باور و تصدیق باشد بلکه با تخیل (ادراک تصویری) نفرت یا شوق شکل می‌گیرد.^(۴)

ابن سینا درباره وهم می‌گوید: «وهم، مضر یا نافع را از این جهت که مضر یا نافع کلی است توهم نمی‌کند بلکه آن‌ها را از این جهت که / این شخص هستند، توهم می‌کند». از نظر او، این معانی در نسبت با یک امر محسوس ادراک می‌شوند (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۰۳). تنها راه ادراک نفع و ضرر یک شیء به نحو جزئی این است که نفع و ضرر آن شیء به صورت ترکیب وصفی تصور شود، مثلاً «آن نوشیدنی نافع» و یا «آن غذای مضر». ادراک نفع و ضرر یک شیء از طریق تصدیق، مستلزم ادراک کلیات است.

تصدیق به امری تعلق می‌گیرد که دارای حکم باشد (ابن سینا، ۱۴۰۵ ب: ۲۱). آنچه دارای حکم است، گزاره است. گزاره‌ای که بیانگر تصدیق به نفع یا ضرر یک شیء است بدین گونه است:

«این شیء خاص، نافع است/ این شیء خاص مضر است». در این گزاره‌ها، «این شیء خاص» مصداق مفهوم کلی «نافع» یا «مضر» دانسته شده است و این ادراک متوقف بر ادراک کلی نافع یا مضر است. در نگاه ابن‌سینا، حیوان و قوه واهمه او توانایی ادراک کلیات ندارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۹؛ ابن‌سینا، ۱۴۰۱: ۱۸۹). بنابراین حیوان نمی‌تواند تصدیق به نفع یا ضرر یک شیء داشته باشد. باتوجه به آنچه گذشت، ادراک وهم از نفع، ضرر، لذت و منافات و مانند آنها به گونه تخیلی و تصویری است. وهم یک شیء خاص را به نحو اضافه وصفی همراه با یکی از اوصاف مذکور تصور می‌کند همان‌گونه که حس یک شیء رنگی را رنگی تصور می‌کند. پس از ادراک تصویری وهم، قوای شوقیه منبعث می‌شوند و شوق شهوانی یا غضبی شکل می‌گیرد. این ویژگی وهم بین حیوانات و انسان مشترک و یکی از نقش‌های وهم در انجام عمل است.

۳-۳. به کارگیری قوه متصرفه

کارکرد دیگر وهم به‌عنوان مبدأ ادراکی به کارگیری قوه متصرفه است. متصرفه در هنگام استفاده وهم از آن متخیله نامیده می‌شود (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ الف: ۲۴۰). واهمه از طریق این قوه صورت‌ها و معانی ذخیره شده را احضار می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۳-۲۳۲). واهمه از طریق به کارگیری قوه متصرفه به عقل عملی نیز کمک می‌کند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ الف: ۲۴۱) چراکه وهم خادم عقل عملی است (همو، ۱۳۹۵: ۶۹). عقل عملی در ادراک برخی امور جزئی و ترکیب و تفصیل در صور و معانی نیازمند واهمه و متصرفه است (نائیجی، ۱۳۸۷: ۱۵۴) واهمه با به کارگیری متصرفه صورت عمل مطلوب خود و یا مطلوب عقل عملی را به ذهن می‌آورد.

۳-۴. تولید گزاره‌های دائماً کاذب در امور غیرمادی

واهمه در انسان کارکرد دیگری نیز دارد. از جمله ویژگی‌های خاص وهم انسانی توانایی این قوه بر تصدیق است. به نظر می‌رسد یک گزاره تنها در صورتی هم موضوع و هم محمول آن جزئی است که گزاره این‌همانی باشد. چراکه در گزاره محمول بر موضوع اثبات می‌شود و دو امر جزئی، اگر یکسان نباشند، بر یکدیگر حمل و اثبات نمی‌شوند. بنابراین اگر حیوان توانایی تصدیق داشته باشد، تنها توانایی تصدیقات این‌همانی جزئی دارد. به‌عنوان مثال حیوان می‌تواند تصدیق کند شیء خاصی که از دور می‌بیند، فرزند اوست و یا تصدیق کند آنچه از خود درک می‌کند، خود اوست.^(۵)

در مقابل، انسان می‌تواند توسط وهم خود تصدیق غیر این‌همانی داشته باشد. به‌عنوان مثال انسان می‌تواند حکم کند که آنچه مشاهده می‌نماید عسل و شیرین است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۸-۲۱۹). تصدیقات وهمی انسان می‌تواند جزمی و یقینی باشد و در اذعان، از تصدیق به گزاره‌های مشهوری قوی‌تر باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۵: ۲/ ۶۴-۶۷). تصدیقات وهمی انسان که توسط وهم مزین به عقل انجام می‌شود، می‌تواند تصدیقات کلی باشد. به‌عنوان مثال گزاره‌های مانند «هر موجودی

قابل اشاره حسی است» و «هر خلاً به پری ختم می‌شود» از جمله گزاره‌های کلی می‌باشند که وهم به آنها حکم می‌کند درحالی که کاذب هستند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ الف: ۱۲۸).

وهم انسانی تابع حس است و حکم آن در حوزه محسوسات صحیح و یاور عقل است. حکم و تصدیق این قوه در حوزه مجردات کذب است چراکه وهم ویژگی‌هایی محسوسات را بر مجردات حمل می‌کند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ الف: ۱۲۸؛ ابن‌سینا، ۱۳۲۶: ۱۲۹-۱۳۰؛ ابن‌سینا، ۲/۱۹۵۳: ۱۵۸-۱۵۹). علاوه بر این، وهم نفس انسان را وادار می‌کند تا وجود اشیایی که تخیل نمی‌شوند و در وهم نمی‌آیند را انکار کند و به آنها تصدیق نکند (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۹).

احکام و تصدیقات کاذب وهم اختصاص به مفاهیم مجرد و امور مربوط به آنها ندارد. گاهی وهم در حکم حسی نیز خطا می‌کند به‌عنوان مثال ممکن است در حکم به عسل بودن شیء زرد محسوس اشتباه کند (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۸-۲۱۹). واهمه گاهی در نسبت با امور محسوس نیز سبب کیفیاتی در نفس می‌شود که واقعیت ندارد و از این طریق نیز در اعمال انسان مؤثر است. به‌عنوان مثال، علی‌رغم حکم عقل به بی‌خطری جنازه، واهمه سبب ترس از جنازه می‌گردد. خواجه‌نصیرالدین طوسی وجود ترس از اموری که عقل حکم به بی‌خطری آنها می‌کند و همچنین وجود وهم در حیوانات غیر ناطق را دو دلیل مغایرت عقل و وهم دانسته است (طوسی، ۲/۱۴۰۳: ۳۴۱-۳۴۲).

به نظر می‌رسد همان‌گونه که واهمه در حوزه مجردات احکام کلی کاذب صادر می‌کند، در حوزه حسن و قبح یا نفع و ضرری که فراتر از امور مادی است احکام کلی یا جزئی کاذب صادر می‌کند. به‌عنوان مثال ممکن است واهمه حکم کند هر مرده‌ای مضر است درحالی که مرده معمولاً ضرری ندارد. همچنین ممکن است واهمه حکم کند که هر ریاستی لذیذ و مفید است درحالی که در واقع ریاست در نسبت با حقیقت انسان مفید و لذیذ نباشد. این گزاره‌های عملی و کاذب واهمه می‌تواند منشأ شوق و به‌تبع مبدأ عمل قرار گیرد.

۳-۵. مبدأ بودن برای برخی کیفیات نفسانی مؤثر در عمل

ادراکات واهمه از طریق ایجاد برخی از کیفیات نفسی نیز در تحقق عمل نقش ایفا می‌کند. برخی کیفیات نفسانی مانند امید، نامیدی، آرزو و ترس از ادراکات و تصدیقات واهمه شکل می‌گیرد. رجاء و امید عبارت است از تخیل امر مطلوب با این باور یا گمان که به‌احتمال زیاد آن امر رخ می‌دهد. آرزو و امنیه تخیل یک شیء و خواستن آن است با این باور که اگر موجود می‌شد لذت‌بخش بود. خوف مقابل رجاء و به معنای تخیل امر نامطلوب است، با این باور و گمان که به‌احتمال زیاد آن امر اتفاق می‌افتد. یأس نیز عدم رجاء و به معنای تخیل یک مطلوب با این باور و گمان است که آن امر واقع نمی‌شود. باورها و گمان‌های مذکور و به‌تبع رجاء آرزو، خوف و یأس به وهم استناد دارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۴۳).

۶-۳. لذت‌های وهمی؛ داعی برخی عمل‌ها

یکی دیگر از نقش‌هایی که واهمه می‌تواند در عمل داشته باشد، فراهم کردن دواعی و اغراض برای انجام عمل است. انسان کنش خود را برای رسیدن به غرضی انجام می‌دهد (ابن‌سینا ۱۴۰۱: ۱۱) رسیدن به لذت و ماندن بر آن لذت می‌تواند از جمله اغراض انسان برای عمل باشد. در نگاه ابن‌سینا هر یک از قوا از جمله واهمه لذت خاص خود را دارد. او در عبارتهای مختلف رجاء، امید و تمنی را لذت قوه واهمه دانسته است (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۶۸۲-۶۸۳؛ ۱۹۸۰: ۵۹؛ ۱۳۶۳: ۱۰۹). در عبارتی دیگر تکلیف به هیأت آن چیزی که فرد به آن امید دارد و یا آن را به یاد می‌آورد کمال و لذت واهمه دانسته شده است.

ابن‌سینا در برخی موارد از شهوت وهمی و به تبع بیماری وهمی سخن به میان آورده است. او بیماری ابنه را بیماری وهمی و نه طبعی دانسته است که در آن واهمه سبب شوق شهوانی به اموری پست و خلاف طبیعت انسان می‌شود (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۳/۲۴۶-۴۲۵).

۷-۳. تأثیر بدن بر عمل و مبادی آن به واسطه واهمه

ابن‌سینا در آثار خود سخن از تأثیر بدن و حالات بدنی در اخلاق و کنش‌های انسان و حیوان به میان آورده است. در نگاه او برخی از عوامل بدنی مؤثر در عمل، به واسطه قوه واهمه در عمل تأثیر می‌گذارند.

یکی از شرایط بدنی تأثیرگذار بر واهمه و به تبع آن مؤثر در عمل بیماری‌ها است. به‌عنوان مثال بیماری مالیخولیا با تغییر وضعیت مغز و روح بخاری آن سبب تغییر باورها و افکار انسان می‌شود (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۲/۲۷۸-۲۷۷). گمان‌های پست، ترس‌های بی‌دلیل، ادراک صور و معانی غیر موجود مانند ادراک خود به‌عنوان پادشاه، حیوان درنده، شیطان، جن و ابزار آلات از جمله تأثیرات مالیخولیا است (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۲/۲۸۰). با توجه به تجرد عقل و عدم تأثیرپذیری آن از امور مادی، روشن است که این ادراکات و کیفیات نفسانی توسط واهمه و با تأثیرپذیری از شرایط بدنی پدید آمده است.

یکی دیگر از بیماری‌هایی که به واسطه واهمه در عمل انسان تأثیر می‌گذارد عشق است. از نظر ابن‌سینا عشق می‌تواند بیماری باشد که در آن برخی افکار و گرایش‌ها بر انسان مسلط می‌شود. در عشق انسان برخی از چهره‌ها و ویژگی‌ها را نیکو می‌شمارد (ابن‌سینا، ۲۰۰۵: ۲/۲۸۶) درحالی‌که ممکن است در واقع چنین نباشد. این نیکو دانستن توسط واهمه رخ می‌دهد.

علاوه بر دو بیماری مذکور، آسیب‌های مغزی به‌خصوص آسیب‌های مربوط به مکان قوه واهمه (جزء میانی مغز) می‌تواند سبب این شود که انسان آنچه شایسته نیست را به زبان آورد، آنچه نباید نیکو شمرد را نیکو شمرد، به آنچه نباید امید داشت امید داشته باشد، آنچه نباید خواسته شود را بخواهد، آنچه نباید انجام داد را انجام دهد و از آنچه باید پرهیز شود پرهیز نکند

(ابن‌سینا، ۲/۲۰۰۵: ۲۷۰) افزون بر وضعیت مغز، وضعیت قلب نیز می‌تواند بر فعالیت قوه واهمه تأثیر داشته باشد. در نگاه ابن‌سینا قوت و اعتدال قلب سبب می‌شود که ادراکات وهمی انسان از جنس شادی، آرزو و امیدهای نیکو باشد. حرارت قلب سبب می‌شود ادراکات وهمی انسان به سمت طلب اذیت کردن و وحشت کردن برود. همچنین برودت و خشکی قلب سبب می‌شود ادراکات وهمی به سمت غم و ترس باشد (ابن‌سینا، ۳/۲۰۰۵: ۵۱).

خلق نیز بر ادراکات واهمه تأثیر دارد و از آن طریق در عمل اثر می‌گذارد. از نظر ابن‌سینا خلق سبب می‌شود انسان برخی از امور را نیکو بشمارد و برخی دیگر را نیکو نشمارد. به عنوان مثال انسانی که خلق نیکو دارد با ادراک لذات پست آنها را نیکو نمی‌شمارد و به سمت آنها شوق پیدا نمی‌کند و انسانی که چنین خلقی ندارد آنها را نیکو می‌شود و به آنها مشتاق می‌شود. از نظر ابن‌سینا این تأثیر خلق اختصاص به انسان ندارد و در حیوانات نیز جاری است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۲).

۸-۳. واهمه و توانایی تأثیر خارج از بدن

یکی دیگر از تأثیرات واهمه در عمل انسان، ایجاد توانایی برای عمل بدون واسطه‌های بدنی و مادی است. به بیان دیگر واهمه می‌تواند این قدرت را به انسان بدهد که در خارج از بدن خود بدون واسطه مادی تأثیر داشته باشد.

از نظر ابن‌سینا مواد عنصری از نفوس و عقول تبعیت می‌کنند. از این رو انسان با تقویت قوه واهمه و اراده خود می‌تواند دامنه افعال خود را فراتر از بدن خود ببرد و در امور خارج از بدن خود تأثیر بگذارد. ابن‌سینا گونه‌ای از سحر، افعال خارق عادت و چشم زخم را از این قبیل می‌داند (ابن‌سینا ۱۴۰۰ ب: ۲۲۶-۲۳۰).

ابن‌سینا در نفس شفا تأثیر واهمه را در عمل خارج از بدن بیشتر توضیح داده است. در نگاه او جواهر مفارق می‌توانند صورت‌هایی را در مواد جسمانی قرار دهند و نفس انسانی با این جواهر مفارق مناسبت و مشابهت دارد. از این رو، نفس انسانی می‌تواند آنچه را ادراک کرده است در خارج ایجاد کند. گاهی ایجاد آنچه ادراک می‌شود به واسطه ابزار و آلات بدنی و غیر بدنی است، مانند نجاری که با بدن خود و اهر صورت میز را تحقق می‌دهد و گاهی به ابزار و آلات نیازی نیست بلکه خود صورتی که در نفس هست سبب پدید آمدن آن شیء می‌گردد. از نظر ابن‌سینا تصور سلامتی توسط پزشک یا بیمار می‌تواند موجب سلامتی شود. همچنین تصور بیماری می‌تواند سبب پدید آمدن بیماری در افراد سالم گردد همان‌گونه که تصور سقوط از ارتفاع ممکن است سبب سقوط شود. قاعده کلی در این موارد این‌گونه است که اگر وجود صورتی در نفس مستحکم شود و تحقق آن واجب دانسته شود در بسیاری از اوقات ماده خارجی منفعل می‌گردد و نفس در خارج تأثیر می‌گذارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۶-۲۵۷). لازم به ذکر است که اموری مانند سلامتی، بیماری و مشابه آنها توسط واهمه ادراک می‌گردد.

۹-۳. نیازمندی واهمه به همراهی سایر قوا برای نقش‌آفرینی

واهمه برای انجام نقش خود به‌عنوان مبدأ ادراکی به اطاعت سایر قوای ادراکی باطنی نیاز دارد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۴۱). واهمه برای ادراک صور حسی به حس مشترک نیازمند است. هنگامی که واهمه یک معنای جزئی را ادراک می‌کند، آن معنا در نسبت با یک صورت جزئی است (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۳۴۷). آن صورت جزئی در حس مشترک حاضر می‌شود و حس مشترک آن صورت را ادراک می‌کند و به‌تبع واهمه معنای جزئی را ادراک می‌نماید.

واهمه برای ذخیره صور حسی، ذخیره معانی جزئی و بازیابی آنها به قوه خیال، ذاکره و متصرفه محتاج است. صور حسی توسط خیال و معانی جزئی واهمه توسط ذاکره ذخیره می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۵۹-۶۰). قوه متصرفه صور و معانی ذخیره شده توسط این قوا را احضار می‌نماید. اگر واهمه در ادراک خود از معانی ذخیره شده استفاده کند، ادراک او متوقف بر فعل این سه قوه نیز متوقف است. نیازمندی دیگر واهمه به متصرفه از جهت ترکیب و تفصیل صور و معانی است (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۶۰). گاهی واهمه نیاز دارد برای رسیدن به یک غایت، یک عمل جدید تصور کند، عملی که پیش‌تر آن را ادراک نکرده است. در این صورت واهمه با استفاده از متصرفه و ترکیب و تفصیل معانی ذخیره شده، یک صورت ادراکی جدید می‌سازد. بنابراین هرچند واهمه مهم‌ترین مبدأ ادراکی عمل است، برای تحقق یک عمل به همه قوای ادراکی باطنی نیاز است و از این‌رو، همه این قوا را می‌توان مبدأ عمل نامید. نیازمندی واهمه به خدمت سایر قوا، در حیوان و انسان مشترک است.

۴. تحلیل و بررسی

هرچند اندیشه ابن‌سینا درباره وهم و جایگاه آن در عمل، از نکات مهمی برخوردار است، این نظریه در برخی از مباحث دارای ابهام است. یکی از ابهامات اصلی این نظریه، تفاوت وهم مزین به نطق و وهم غیر مزین به نطق است. از طرفی ابن‌سینا تأکید دارد که قوه واهمه، حتی در انسان جزئی و مادی است و در مقابل، ادراکات گزاره‌های کلی مانند «هر موجودی قابل اشاره حسی است» را به این قوه نسبت می‌دهد. از نظر ابن‌سینا، مفاهیم کلی، مجردند و توسط قوه مادی ادراک نمی‌شوند. جزئی و مادی بودن واهمه با ادراک مفاهیم کلی سازگاری ندارد. علاوه بر این، اگر این قوه دارای ادراکات کلی است، وجود عقل عملی به‌عنوان قوه‌ای دیگر چه ضرورتی دارد؟

در چگونگی حصول ادراکات واهمه نیز نظریه ابن‌سینا دارای ابهام است. ابن‌سینا راهی شبیه تجربه و نه خود تجربه و همچنین مشابهت را دو شیوه برای حصول ادراکات وهمی دانسته است. ابن‌سینا تصریح نموده است که این دو عمل بدون همراهی عقل رخ می‌دهد. ابهام این بخش از نظریه ابن‌سینا در اینجاست که آیا درک تشابه و همچنین تجربه بدون ادراک کلی و عقلی ممکن

است؟ در تشابه، یک شیء به دلیل وجود وجه شباهت، مشابه شیء دیگر است. در اینجا وجه شبه در هر دو شیء وجود دارد و از طریق ادراک آن در دو شیء، دو شیء متشابه ادراک می‌شوند. بنابراین، به نظر می‌رسد ادراک تشابه نیازمند ادراک کلی است. در تجربه نیز چنین است. ابن‌سینا ترس سگ‌ها از چوب را مثالی برای این حالت دانسته است. چگونه ممکن است یک سگ بدون ادراک کلی این مفهوم که «هر انسان همراه چوب قصد آزار او دارد» و تنها با چند بار آسیب دیدن از انسان همراه چوب، هر انسانی همراه چوب مضر و آسیب‌زننده بدانند؟ ممکن است ابن‌سینا به این ابهام توجه داشته است و از این‌رو، این راه را شبیه تجربه و نه تجربه نامیده است. علاوه بر این، بیان شد که ادراک نفع و ضرر توسط واهمه‌نازی به تصدیق ندارد. در بسیاری از عبارات ابن‌سینا آمده است که با صرف تخیل و بدون تصدیق، نفس منفعل می‌شود و شوق یا نفرت پدید می‌آید. در میان آثار ابن‌سینا، عباراتی وجود دارد که با آنچه بیان شد متعارض به نظر می‌رسد.

ابن‌سینا در قیاس منطقی شفا بیان کرده است که تا زمانی که ظن یا اعتقاد وجود نداشته باشد، نفس از تخیل منفعل نمی‌شود. از منظر او، هنگامی که انسان در مکانی تاریک قرار می‌گیرد، اموری را تخیل می‌کند و نفس به تبع این تخیل، به آن امور گمان یا اعتقاد پیدا می‌کند. این گمان و اعتقاد است که سبب ترس می‌شود، چراکه صرف تخیل امر ترسناک بدون وجود ظن یا اعتقاد موجب انفعال نفس از آن شیء نمی‌گردد (ابن‌سینا، ۱۴۰۵ الف: ۵۴۸). هرچند این عبارت ابن‌سینا با سایر عبارات او درباره گزاره‌های شعری و تخیلی متعارض به نظر می‌رسد می‌توان با دقت در عبارات او این عبارات را سازگار یافت. بخشی از این عبارت بدین صورت است: «فإن الإنسان قد يتخيل أمورا هائلة، فإذا لم يكن معها ظن ما لم ينفعل عنها شيئاً». در این عبارت ابن‌سینا بیان کرده است که ترس و انفعال از امور ترسناک بدون تصدیق رخ نمی‌دهد. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد از منظر ابن‌سینا خوف مقابل رجا و به معنای تخیل امر [نامطلوب] است، با این باور و گمان که به احتمال زیاد آن امر اتفاق می‌افتد (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۲۴۳). بنابراین عبارتی که از منطقی شفا نقل شد ناظر به ترس و فعل قوه واهمه است. در مقابل، عباراتی که پیش‌تر بیان شد ناظر به کشش و گرایش‌های ناشی از شهوت و غضب است. بنابراین در بین این عبارات ابن‌سینا تعارضی وجود ندارد.

عبارت دیگری که با آنچه بیان شد متعارض به نظر می‌رسد، عبارت شیخ در رساله النفس علی سنه الاختصار است. در این رساله آمده است حیوان دارای قوه‌ای است که حکم و تصدیق جزمی دارد و حیوان به واسطه این قوه از امر خطرناک فرار می‌کند و یا به دنبال امر مطلوب می‌رود. این قوه متوهمه یا ظانه نام دارد (ابن‌سینا، ۲۰۰۷: ۱۶۶-۱۶۷). درباره این رساله و عبارت مذکور چند نکته قابل‌بیان است: ۱. ظاهراً این رساله، اولین تصنیف شیخ رئیس درباره نفس است

(مهردی، ۱۳۳۳: ۲۴۱-۲۴۲) (Gutas, 2014: 4) و ممکن است ابن سینا در آثار بعدی خود دیدگاه متفاوتی اخذ کرده باشد ۲. در برخی از نسخ خطی این رساله آمده است: «ثم فی الحيوان قوه تحكم علی الشیء بأنه کذا أو لیس کذا بالجزم» (ابن سینا، ۲۰۰۷: ۱۶۶؛ ابن سینا ۱۴۰۰ ب: ۱۹۳؛ ابن سینا، ۲۴۱: ۷) و در برخی دیگر آمده است: «ثم فی الحيوان قوه یحکم علی الشیء بأنه کذا و لیس بالجزم» (ابن سینا، ۸۶۱: ۱۵؛ ابن سینا، ۴۸۹۴: ۴۴۸-۴۴۹). در عبارت اول حکم جزمی به واهمه نسبت داده شده است. در این صورت حیوان دارای تصدیق جزمی می‌باشد. در عبارت دوم جزمی بودن حکم واهمه نفی شده است. عبارت دوم با تحلیل ارائه‌شده درباره ادراک وهمی تعارض ندارد، ۳. در بسیاری از آثار ابن سینا حکم وهم حیوان، حکم غیر فصل (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۲۱۹)، غیر تفصیلی (ابن سینا، ۱۳۹۶: ۳۱۵) و غیر واجب (ابن سینا، ۱۳۲۶: ۱۳۱-۱۳۲) خوانده شده است که عده‌ای برخی از این ویژگی‌ها را به معنای غیرقطعی و غیر جزمی دانسته‌اند (شاملی و حداد، ۱۳۹۰: ۲۹). بنابراین عبارت اول با سایر عبارات ابن سینا نیز متعارض است.

بنابراین آنچه در نسخ چاپی و برخی نسخ خطی این رساله آمده است (عبارت اول) با سایر دیدگاه‌های ابن سینا و تحلیل ارائه‌شده سازگار نیست. در مقابل، عبارت برخی دیگر از نسخ این رساله (عبارت دوم) با سایر عبارات ابن سینا و تحلیل ارائه‌شده سازگار است و به نظر می‌رسد عبارت این نسخ صحیح است.^(۶)

۵. نتیجه

قوه واهمه یکی از مهم‌ترین قوای ادراکی مبدأ عمل است. ابن سینا این قوه را مبدأ اکثر افعال انسان و حیوان معرفی کرده است. کارکرد اصلی این قوه، ادراک معانی غیر محسوس جزئی مانند دوستی و دشمنی و همچنین حکم به معانی محسوس جزئی در زمان مفارقت ادراک حسی است، مانند حکم به شیرین بودن مایع زردرنگ مشابه عسل. این قوه مادی است و در مغز قرار دارد. وجود نطق در انسان سبب شده است که این قوه در انسان با سایر حیوانات تفاوت داشته باشد؛ تفاوتی که خود سبب ابهام نظریه ابن سینا شده است. قوه واهمه در انسان، علاوه بر کارکرد مذکور، توانایی تصدیق، باور جزمی و تشکیل گزاره‌های کلی نیز دارد.

ادراکات واهمه از پنج طریق حاصل می‌شود: ۱. استفاده از مفاهیم کلی عقلی و جزئی سازی آنها مانند نسبت دادن محبت کلی به یک امر جزئی، ۲. ادراک بالفعل ضرر یا نفع در یک شیء مانند لذتی که در هنگام خوردن غذا درک می‌شود، ۳. استفاده از الهامات رحمانی الهی مانند ادراک دشمنی گرگ توسط گوسفند، حتی در اولین باری که گرگ را دیده است، ۴. راهی شبیه تجربه، مانند ادراکی که سبب ترس سگ می‌شود، هنگامی که سنگ یا چوبی را در دست انسان مشاهده کند. و ۵. تشابه، مانند ادراک پلیدی در شیئی طیب و پاک که مشابه یک امر پلید است.

دو راه اخیر نیز سبب ابهام در اندیشه ابن سینا شده است. آیا این دو راه اخیر بدون ادراک کلیات ممکن است؟

واهمه به‌عنوان مبدأ ادراکی نقش‌های متعددی در تحقق عمل دارد. ادراک عمل اولین نقش این قوه در تحقق عمل است. به‌کارگیری متصرفه برای تصور عمل مطلوب نقش دیگر این قوه است. واهمه با یاری‌رساندن به عقل عملی نیز در تحقق عمل نقش‌آفرینی می‌کند. ادراک نفع یا ضرر عمل که منجر به شکل‌گیری شوق می‌شود، از جمله نقش‌های واهمه در تحقق عمل است. همچنین واهمه بر اساس لذات و کمالات خود می‌تواند سبب شکل‌گیری شوق شود. ایجاد تصدیقات و باورهای کاذب و ایجاد برخی از کیفیات نفسانی مانند ترس، امید، آرزو نیز از تأثیرات دیگر این قوه در عمل است. وضعیت بدنی مانند بیماری و یا اخلاق می‌تواند به‌واسطه واهمه در عمل‌های انسان نقش داشته باشند. واهمه برای ایفای نقش‌های خود نیازمند همراهی سایر قوای ادراکی است. در صورت تقویت این قوه دامنه افعال انسان می‌تواند از بدن او فراتر رود.

یکی از نکات قابل‌توجه در اندیشه ابن سینا این است که ادراک نفع و ضرر توسط واهمه لزوماً توسط تصدیق انجام نمی‌شود. واهمه در حیوان و گاهی در انسان، از طریق تصور، نفع و ضرر را ادراک می‌نماید بدین‌صورت که عمل را نافع یا مضر می‌یابد. ادراک نفع و ضرر توسط واهمه، مانند ادراک رنگ توسط باصره است. سبزی چمن که توسط باصره ادراک می‌شود، به‌صورت اضافه وصفی ادراک می‌شود؛ یعنی باصره چمن را سبز می‌یابد بدون اینکه تصدیق و ادعائی شکل بگیرد. واهمه نیز این‌گونه است. گرگ توسط گوسفند مضر یافت می‌شود نه اینکه گوسفند تصدیق کند «گرگ مضر است». به نظر می‌رسد از منظر ابن سینا، حیوانات اساساً توان تصدیق به نفع و ضرر ندارند.

هرچند اندیشه ابن سینا در باب واهمه دارای نکات قابل توجهی است، این اندیشه ابهاماتی نیز دارد. انتساب ادراکات کلی به این قوه در انسان، نیازمندی برخی از ادراکات حیوان به مفاهیم کلی و روشن نبودن نسبت صریح این قوه با عقل عملی در انسان از جمله ابهامات این نظریه است.

پی‌نوشت‌ها

۱. از منظر ابن سینا افعال حیوانی در سه دسته قرار می‌گیرد: ۱. افعال ناشی از شوق قوه شهوی، ۲. افعال ناشی از شوق قوه غضبی، ۳. افعال ناشی از شوق قوه خیال. در دو گونه اول، واهمه ضرر یا نفع را ادراک می‌کند و شهوت یا غضب شوق پیدا می‌کنند. اما در گونه سوم، انس قوه خیال با یک صورت سبب می‌شود که در زمان فقدان آن صورت، قوه خیال بدان حکم کند. (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۲۵۲-۲۵۳) در این حالت نیازی به ادراک واهمه وجود ندارد. لذا در میان سه گونه فعل حیوانی، واهمه مبدأ دو گونه آن است.

۲. هرچند عبارت ابن سینا بر این احتمال دلالت می‌کند و فخر رازی نیز این‌گونه برداشت کرده است، خواجه‌نصیرالدین طوسی تفسیر دیگری از عبارت او ارائه نموده. از منظر خواجه، مراد ابن سینا این است که وهم مبدأ فعل مفکره، متخیله و متذکره است همان‌گونه که در انسان نفس ناطقه مبدأ تمام افعال است. (طوسی، ۱۴۰۳: ۲/۳۴۸).

۳. تصویر ارائه شده از فرایند عمل با استفاده از آثار مختلف و عبارات گوناگون آن به دست آمده است که توضیح تفصیلی آن در این مقاله نمی‌گنجد. همچنین با توجه به اینکه ابن سینا در هیچ یک از عبارات او بدین صورت به فرایند عمل تصریح نکرده است، نمی‌توان برای کل تصویر ارائه شده به منبع واحدی ارجاع داد.

۴. در میان فلاسفه بعد از ابن سینا، محقق دوانی به صحت برداشت مذکور از عبارات شیخ تصریح می‌کند. دوانی بیان می‌کند حیوانات تصدیق ندارند بلکه حکم تخیلی دارند مانند آنچه در قضایای شعری برای انسان‌ها وجود دارد. از نظر وی، تخیل (بدون تصدیق) برای افعال اختیاری کافی است و نیازی به ظن یا یقین نیست. علاوه بر این، او تصریح می‌کند مردم در افعال خود بیشتر تابع تخیلات هستند تا تصدیقات. بر اساس باور دوانی، دیدگاه مشهور درباره وجود تصدیق در افعال اختیاری تسامحی است، همان‌گونه که شیخ با تسامح، تخیل کردن را حکم نامیده و با تسامح شعر جزء قیاس‌های پنج‌گانه منجر به تصدیق شمرده شده است (محقق دوانی، ۱۴۱۱: ۱۳۸-۱۴۰) شاهد دیگری بر تسامح شیخ در استفاده از واژه حکم، حاکم دانستن خیال است. قوه خیال مدرک نیست ولی ابن سینا آن را حاکم نامیده است (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۸۱؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۴۹).

۵. از نظر ابن سینا ادراک خود حیوان توسط او از طریق واهمه است. (ابن سینا، ۱۳۹۶: ۲۵۹؛ ابن سینا، ۱۴۰۱: ۱۸۹).

۶. لازم به ذکر است که نسخه ۲۴۱ مجلس که عبارت آن ناصحیح دانسته شد نسخه قدیمی‌تر است، با وجود این در نسخه ۸۶۱ دانشگاه تهران ادعا شده است که این نسخه از نسخه‌ای به خط ابن سینا کتابت شده است. (ابن سینا، ۸۶۱: ۱۵۹). اگر نسخه ۲۴۱ نسخه معتبر دانسته شود، عبارت مذکور با اندیشه ابن سینا در سایر آثار او تعارض دارد. در این صورت معقول به نظر می‌رسد که دیدگاه ابن سینا در آثار اصلی او مانند شفا، اشارات و ... به رساله مذکور که از جمله اولین آثار اوست ترجیح داده شود.

منابع

- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۲۶)، *تسع رسائل فی الحکمه و الطبیعیات*، قاهره، دارالعرب.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۶۳)، *المبدأ و المعاد، تصحیح عبدالله نورانی*، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۹۶)، *المباحثات، تحقیق و تعلیق محسن بیدار فر*، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۷۹)، *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات*، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۸۳)، *منطق دانشنامه علائی*، تصحیح محمد معین و سید محمد مشکوه، همدان، دانشگاه بوعلی
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۰ الف)، *الاشارات و التنبیهات*، تحقیق مجتبی زارعی، قم، بوستان کتاب
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۰ ب)، *رسائل*، قم، بیدار.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۵ الف)، *الشفاء (المنطق)*، ج ۲ (القیاس)، تحقیق سعید زاید، قم، مکتبه آیه الله مرعشی.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۱)، *التعلیقات*، تحقیق و تصحیح سید حسن موسویان، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۵ ب)، *الشفاء (المنطق-المدخل)*، تحقیق الاب قنواتی؛ محمود الخضبری و فؤاد الالهوانی، قم، مکتبه آیه الله مرعشی، قم.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۵ ج)، *الشفاء (المنطق)*، ج ۳ (البرهان)، تحقیق ابوالعلا عفیفی، قم، مکتبه آیه الله مرعشی.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۴۰۴)، *من مؤلفات ابن سینا الطبیبه*، تحقیق محمد زهیر البابا، دمشق، معهد التراث العلمی العربی.

- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۹۵۳)، *رسائل ابن سینا*، حلمی ضیاء، استانبول، دانشکده ادبیات استانبول.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۹۸۰)، *عیون الحکمه*، تحقیق عبدالرحمن بدوی، بیروت، دار القلم.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۲۰۰۵)، *القانون فی الطب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۲۰۰۷)، *رساله احوال النفس؛ رساله فی النفس و بقائها و معادها*، تحقیق احمد فؤاد الأهوانی، پاریس، دار بیلیون.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، (۱۳۹۵)، *النفس من کتاب الشفاء*، تحقیق حسن حسن‌زاده آملی، قم، بوستان کتاب
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، ۱۴۴ رساله از ابن سینا، ۴۸۹۴، کتابخانه نور عثمانیه.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، *رسالات شیخ رئیس ابن سینا و غزالی*، ۲۴۱ مجلس سنا، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، مجموعه ۱۵ رساله در طب و فلسفه از ابن سینا، ۸۶۱، کتابخانه دانشگاه تهران.
- پژوهنده نجف‌آبادی، حسین؛ کرد فیروز جایی، یار علی؛ سلیمانی امیری، عسکری، (۱۳۹۶)، «بررسی ابعاد هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی قوه واهمه از منظر ابن سینا و ملاصدرا»، *حکمت اسلامی*، سال چهارم، شماره اول، ص ۹-۳۰.
- ذاکری، مهدی، (۱۳۹۰)، «نظریه عمل ابن سینا»، *نقد و نظر*، شماره ۶۴ زمستان، ص ۲۷-۴۴.
- رازی، فخرالدین، (۱۳۷۳)، *شرح عیون الحکمه*، تحقیق احمد حجازی، تهران، مؤسسه الصادق.
- شاملی، نصرالله و حداد، وحیده، (۱۳۹۰)، «قوه واهمه و نسبت آن با سایر قوای نفس با تأکید بر آراء ابن سینا»، *آینه معرفت*، شماره ۲۹، زمستان، ص ۲۴-۴۶.
- صیدی، محمود؛ حسینی، علی؛ موسوی اعظم، سید مصطفی، (۱۳۹۳)، «رویکردی تحلیلی-انتقادی به آرای ابن سینا در باب قوه وهم»، *ذهن*، شماره ۵۹، پاییز، ص ۳۵-۵۴.
- طوسی، نصیرالدین محمد بن محمد، (۱۴۰۳)، *شرح الاشارات و التنبیها (مع المحاکمات)*، قم، دفتر نشر کتاب.
- عماد زاده، غلامحسین، (۱۴۰۰)، «جستاری درباره قوه واهمه از نظر ابن سینا»، *آینه معرفت*، شماره ۶۹، اسفند، ص ۲۳-۴۰.
- محقق دوانی، (۱۴۱۱)، *ثلاث رسائل*، تحقیق احمد تویسرکانی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مهدوی، یحیی، (۱۳۳۳)، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا*، تهران، دانشگاه تهران.
- نایب‌جی، محمدحسین، (۱۳۸۷)، *ترجمه و شرح کتاب نفس شفاء*، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره.
- Al- Rāzi, Fakhr o al-Din (1995) *Šarḥ Uyūn al-ḥikma*. Tehran: As-Sadigh Institute [in Arabic]
- Al-Tūsī, Našīr al-Dīn. (1983) *Šarḥ al-İšārāt wa-l-tanbīhāt*. Qum: Daftar našr al-Kitāb [in Arabic].
- Black, Deborah L. (1993) "Estimation (Wahm) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions." *Dialogue: Canadian Philosophical Review / Revue Canadienne De Philosophie* 32, no. 2: 219-58 .
- Black, Deborah L. (1993) "Estimation (Wahm) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions." *Dialogue: Canadian Philosophical Review / Revue Canadienne De Philosophie* 32, no. 2: 219-58 .
- Dawani (1991). *thālāḥ Rasāil...* Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [in Arabic].

- Emadzadeh, G. (2022). "A Study of Estimative Faculty from Avicenna's Perspective". *The Mirror of Knowledge*, 21(4), 23-40. doi: 10.52547/jipt.2022.224709.1193 [in Persian]
- Gutas, Dimitri. (2014) *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Leiden, The Netherlands: Brill, 11 Apr. 2014
- Gutas, Dimitri. (2014) *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Leiden, The Netherlands: Brill, 11 Apr. 2014.
- Ibn Sīnā (1395) *An-Naf min Kitāb Aš-Šifā*. Qum: Bustān-i Kitāb. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1948) *Tisa ' rasāil fi al-ḥikma wa at-tabī'āt*. Cairo: Daro al-Arab.
- Ibn Sīnā (1953) *Rasāil Ibn Sīnā*. Istanbul: Istanbul Faculty of Literature. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1980) *Al-Išārāt wa-t-tanbīhāt*. Qum: Bustān-i Kitāb. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1980) *Ar-Rasāil*. Qum: Intiṣḥārāt Bīdār. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1980) *Uyūn al-ḥikma*. Beirut: Dāro al-Qalam. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1981) *At-Ta' līqāt*. Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1984) *Min mu'allafāt Ibn Sīnā at-tibbiyya*. Aleppo: Ma'had at-turāt al-'ilmī al-'arabī. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1985) *Aš-Šifā (al-Mantiq)*. (al-Madkhal). Qum: Maktaba ayatollāh al-Maraši. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1985) *Aš-Šifā (al-Mantiq)*. Vol2 (al-Qiyās). Qum: Maktaba ayatollāh al-Maraši. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (1985) *Aš-Šifā (al-Mantiq)*. Vol3 (al-Burḥān). Qum: Maktaba ayatollāh al-Maraši. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (2005) *al-Qānūn fi at-ṭib*. Beirut: Dāro al-ihyā at-toraāth al-arabi. [in Arabic].
- Ibn Sīnā (2007) *Aḥwāl an-nafs*. Paris: Dar Biblion. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. (1985) *Al-Mabda' wa-l-ma'ād*. Edited by 'Abd Allāh Nūrānī. Tehran: Institute of Islamic Studies. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. (2001) *Al-Nağāt min al-ğaraq fī baḥr al-ḡalālāt*. Edited, with an introduction, by Moḥammad Taqī Dānešpažūh. Tehran: Enteshārāt-e Dānešgāh-e Tehrān. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. (2005) *Mantiq-i Dānišnāma-yi 'Alā-yī*. Edited by Muḥammad Mu'īn. Hamidān: Dānišgāh-i Bū Alī Sīnā. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. (2018) *Al-Mubāḥaḥāt*. Edited by Muḥsin Bīdārfar. Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. [in Arabic]
- Ibn Sīnā. *144 Risāla of Ibn Sīnā*. 4894. Nuruosmaniye. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. *Risāla fi ṭib wa falsafa az Ibn Sīnā*. 861. Tehran University Library. [in Arabic].
- Ibn Sīnā. *Risālāt Šayḥ ar-Ra'īs Ibn Sīnā wa ḡazālī*. 241 Majlīs Senā. [in Arabic].
- MacDonald, D. B. (1922) "Wahm in Arabic and Its Cognates." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 4: 505–21 .
- MacDonald, D. B. (1922) "Wahm in Arabic and Its Cognates." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 4: 505–21 .
- Mahdavī, Yahyā, (1955) *Fehrest-e noṣṣahā-yemoṣannaḡāt-e Ebn-e Sīnā*, Tehran: Dānešgāh-e Tehrān. [in Persian]

- Michael, Noble (2017) "The Avicennan "aestimatio (al-wahm) in Fakhr al-Dīn al-Rāzī's Theory of Talismanic Action at a Distance", *Bulletin de philosophie médiévale*, no. 59, págs. 79-89
- Michael, Noble (2017) "The Avicennan "aestimatio (al-wahm) in Fakhr al-Dīn al-Rāzī's Theory of Talismanic Action at a Distance", *Bulletin de philosophie médiévale*, no. 59, págs. 79-89
- Naeaji, Mohammad Hosein (2005) *Translation and description of An-Naf min Kitāb Aṣ-Šifā*. Qum: Imam Khomeini Educational and Research Institute [in Persian]
- Pajoohandeh, H. Kurd Firozjaei, Y. & Sulaymani Amiri, A. (2017). "An assessment of ontological and epistemological aspects of estimation from the viewpoint of Avicenna and Mulla Sadra". *Journal of Hikmat-e-Islami*, 4(12), 9-30. [in Persian]
- Rapoport, Michael A. (2023) *Science of the Soul in Ibn Sīnā's Pointers and Reminders*. Leiden, The Netherlands: Brill.
- Rapoport, Michael A. (2023) *Science of the Soul in Ibn Sīnā's Pointers and Reminders*. Leiden, The Netherlands: Brill
- Seidi, M. Hosseini, A. Musavi Azam, S.M. (2015) "An analytical-critical approach to Ibn Sina's views on the "Estimation"". *Zehn*. 15 (59) [in Persian]
- Shameli, N. Haddad, V. (2011). "The Estimation and its relationship with other powers of the soul with emphasis on Ibn Sina's opinions". *The Mirror of Knowledge*. 11(2). [in Persian]
- Zakeri, M. (2011). Avicenna's Theory of Action. *Naqd Va Nazar*, 16(64), 27-44. [in Persian]